

11. Там же. – Д.237. – Л.21.
12. Там же. – Д.273, 205; – Д.275. – Л.525-526.
13. Там же. – Д.237. – Л.25-26, 234; – Д.239. – Л.74; – Д. 309. – Л.21.
14. Там же. – Ф.26. – Оп. 3. – Д.710. – Л.20-21, 25-26; – Д.275. – Л. 526.
15. Там же. – Ф.706. – Оп. 1. – Д. 377. – .1, 8, 49, 52-55.
16. Там же. – Ф.150. – Оп. 1. – Д.40. – Л.57.
17. Там же. – Д.40. – Л.57; Газ. «Жизнь народа» (Алешки). – 1917. – 26 октября.
18. Там же. – Ф.150. – Оп. 1. – Д. 701. – Л.70; Газ. «Вольный Юг». – 1917. – 30 ноября; «Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов». – 1917. – 21 декабря.
19. Газ. «Единение». – 1917. – 25 апреля; Газ. «Прибой». – 1917. – 15 августа; Журнал «Еврейская рабочая хроника». – 1918. – №1. – С.60.
20. Газ. «Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов». – 1917. – 21 и 22 июля; Газ. «Прибой». – 1917. – 16 ноября.
21. Газ. «Единение». – 1917. – 11 апреля.
22. Газ. «Известия Бердянского Совета рабочих и солдатских депутатов». – 1917. – 19 июля; «Прибой», 1917. – 15 и 23 августа; Газ. «Бердянская жизнь». – 1918. – 20 января; Журнал «Еврейская рабочая хроника». – 1918. – №1. – С.60.
23. ГААРК. – Ф.150. – Оп. 1. – Л.39, Л. 36-37; Газ. «Слово народа». – 1917. – 30 сентября; Газ. «Прибой» (Симферополь). – 1917. – 6 и 15 октября.
24. «Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти». /Сборник документов. – К., 1962. – С.632.

Королева Л.И. ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІСМАІЛА МУФТІЙ-ЗАДЕ

Постановка питання. Автор статті має намір детально показати роль видатного мецената, просвітителя кримськотатарського народу кінця XIX – початку XX століття І. Муфтій-заде в удосконаленні навчальних закладів освіти для мусульман.

Мета: ознайомити читачів журналу з просвітницькою діяльністю І. Муфтій-заде, розкрити його роль у розвитку навчальних закладів освіти для кримських татар.

Одним з найбільш яскравих епізодів просвітницької діяльності І. Муфтій-заде стала його десятилітня робота на посаді почесного попечителя Сімферопольської татарської вчительської школи (1893 – 1903) та декілька років боротьби за створення, розвиток і збереження Сімферопольського мектебе-руштіє (1905 – 1910). У цій діяльності він ще рельсфніше розкрив свій організаторський талант, показав свою волю і бажання реально допомогти рідному народові на ниві розвитку народної освіти.

Цей навчальний заклад, створений російським урядом для кримськотатарських юнаків, що готувалися стати вчителями в національних школах і вчити дітей державної мови, був наочним втіленням ідеї міжнаціональної взаємодії й інтеграції. В свою чергу це допомагало кримським татарам не тільки швидше інтегруватися в поліетнічне суспільство Російської імперії, але й одержати можливість навчатися в середньому і вищому навчальному закладах країни.

Відомо, що 27 березня 1872 р. за клопотанням Таврійської губернської влади було видано імператорський указ про відкриття Сімферопольської татарської вчительської школи для підготовки вчительських кадрів у національні початкові училища [1].

Після порівняно тривалого періоду оформлення документів і численних погоджень 12 грудня 1872 р. Сімферопольська татарська вчительська школа була урочисто відкрита в присутності губернської влади, представників навчального відомства, мусульманського духовництва, кримськотатарських мурзацтва й інтелігенції. На думку В.Ю. Ганкевича, цей захід «був неабиякою подією в культурному і громадському житті міста і губернії в цілому» [2].

Важливою і відповідальною особою, яка істотно впливала на шлях розвитку Сімферопольської татарської вчительської школи, був почесний попечитель.

Очевидно, саме Ілля Ілліч Казас рекомендував Таврійському губернському земству обрати до піклувальної ради Сімферопольської татарської вчительської школи кандидатуру авторитетного на той час діяча місцевого земського руху, відомого своїми просвітянськими ідеями І. Муфтій-заде. В цю структуру земського контролю його було обрано на засіданні Таврійських губернських земських зборів, що відбулися 12 березня 1885 р. Швидше за все, реальна можливість надати посильну допомогу в справі розвитку народної освіти для кримських татар послужила для І. Муфтій-заде стимулом для ще більш енергійних дій у цьому напрямку.

Активна суспільна позиція і щира меценатська діяльність І. Муфтій-заде, плідне співробітництво з І. Казасом на ниві освіти привело до того, що перший був рекомендований другим на посаду почесного попечителя Сімферопольської татарської вчительської школи. На цю посаду І. Муфтій-заде було затверджено 20 квітня 1893 року.

Діставши ширші повноваження, І. Муфтій-заде глибоко вникав у повсякденні потреби навчального закладу. Він виділяв зі своїх збережень значні суми для розвитку навчального процесу. В даному випадку відомо, що в одній з письмових заяв І. Муфтій-заде зобов'язався щорічно вносити на потреби ремісничого класу при Сімферопольській татарській вчительській школі 200 карбованців. Крім того, розуміючи необ-

хідність естетичного розвитку вихованців, знаючи скрутне матеріальне становище викладацького складу цього навчального закладу, він додавав до жалування вчителю музику по 50 карбованців.

На жаль, спільна робота почесного попечителя полковника І. Муфтій-заде та інспектора, статського радника І. Казаса на ниві розвитку Сімферопольської татарської вчительської школи була недовгою. Однак ці дві видатні особистості не тільки глибоко поважали один одного, відомо, що І. Казас щиро і високо цінував внесок І. Муфтій-заде в справу розвитку народної освіти кримських татар.

У даному випадку цікава оцінка інспектором доповіді почесного попечителя про перетворення Сімферопольської татарської вчительської школи на загальноосвітній середній навчальний заклад для мусульман Криму, відправленої на адресу Одеського навчального округу Міністерства народної освіти. Даний проект, на думку І. Казаса, був не тільки «дуже втішним і знаменним явищем, але і «незвичайно простим та зручним для виконання». По суті, даний документ є початковою програмою дії І. Муфтій-заде на посаді почесного попечителя. З властивою йому енергією він узявся за її втілення в життя.

Суть запропонованого І. Муфтій-заде проекту була така: він пропонував відкрити при Сімферопольській татарській вчительській школі ще два класи – 5-й і 6-й. У зв'язку з цим мала істотно розширитися і навчальна програма і, відповідно, збільшитися кількість уроків з усіх навчальних дисциплін. Вже згадувані такі предмети, як природознавство, загальна і вітчизняна історія, – підкреслював І. Казас, – «могли б викладатися за цілком раціональними програмами» [3].

Більше того, почесний попечитель Сімферопольської татарської вчительської школи запропонував ввести за бажанням учнів вивчення французької й арабської мов. Серед нових дисциплін, рекомендованих І. Муфтій-заде для вивчення в цьому навчальному закладі, необхідно назвати: сільське господарство (хліборобство, садівництво і виноградарство), шевське, столярне і палітурне ремесла. Він хотів збільшити кількість годин на вивчення рідної кримськотатарської мови. Цей напрямок своєї роботи І. Муфтій-заде не переставав контролювати. Відомо, що в грудні 1903 р. за його пропозицією Таврійські губернські земські Збори ухвалили «клопотати про ґрунтовніше викладання в Сімферопольській татарській школі татарської грамоти». І. Муфтій-заде, спираючись на досвід, справедливо вважав: «учитель, що цілком володіє татарською грамотою, легше завоює симпатії населення і залучить більше татарських дітей до школи».

Не маючи спеціальної педагогічної освіти, І. Муфтій-заде був активним учасником роботи педагогічної ради Сімферопольської татарської вчительської школи, джерелом ділових ідей. Він висував досить розумні проекти, що могли суттєво поліпшити освітній процес. Серед них необхідно зазначити його пропозицію клопотати перед вищими інстанціями Міністерства народної освіти про зниження вікового цензу, необхідного для вступу в цей навчальний заклад. Ця ідея І. Муфтій-заде очевидно прийшла в результаті уважних спостережень за учнями. Він мотивував її тим, «що діти в ранньому віці успішніше засвоюють російську мову й охочіше навчаються, ніж діти старшого віку». В результаті цього педагогічна рада Сімферопольської татарської вчительської школи ухвалила: «Звернутися з проханням до попечителя ОдУО клопотати перед МНО про зміну в «Положенні про татарські вчительські школи в Сімферополі й Уфі» віку для тих, хто поступає у 1-ий нормальний клас, замість 15 років – 14 років для казеннокоштных, власнекоштных; земських й інших стипендіатів – 12 років, і відповідно до цього, для вступників у 1-е відділення підготовчого класу при 3-річному курсі його, вік 11 років для казеннокоштных і 9 років для власнекоштных вихованців, а також для земських і приватних стипендіатів».

І. Муфтій-заде, як щира людина, що бажала динамічного розвитку довіреного йому піклуванню навчального закладу, мріяв про підвищення статусу Сімферопольської татарської вчительської школи. Він розумів необхідність удосконалювання системи національної освіти і доклав чимало сил для перетворення школи в середній навчальний заклад. Для цього І. Муфтій-заде прагнув використовувати будь-яку можливість, у тому числі і свій вплив на органи земського самоврядування. Так, уже 15 січня 1896 р. на засіданні Таврійських губернських земських Зборів він виступив з ініціативою «про розширення програми школи і про перетворення її на середній загальноосвітній заклад для татар». Серед причин для реорганізації Сімферопольської татарської вчительської школи І. Муфтій-заде назвав неспроможність гімназій враховувати потреби кримськотатарських учнів, яким «звичайно важко» засвоювати російську мову. Фінансувати цей захід попечитель запропонував за рахунок вакуфних коштів.

Наступного року І. Муфтій-заде знову порушив це питання. Однак Таврійські губернські земські Збори на засіданні від 23 січня 1897 р. «ухвалили: доручити Управі подати клопотання про перетворення Сімферопольської вчительської татарської школи на середній навчальний заклад на зразок реального училища».

Почесний попечитель на всіх доступних йому рівнях говорив про необхідність, пов'язану з гострою потребою реконструювати комплекс навчальних корпусів Сімферопольської татарської вчительської школи. За його планом необхідно було розширити навчальні приміщення, влаштувати молитовне місце та ін. Ця частина проекту повинна була мати окремий бюджет.

Але, насамперед, І. Муфтій-заде зайнявся питанням, що давно турбувало педагогічну раду Сімферопольської татарської вчительської школи. Йдеться про придбання сусіднього з навчальним закладом двору. Це свідчить про готовність І. Муфтій-заде за власні кошти придбати виставлену на продаж ділянку землі з метою згодом передати її школі, коли необхідні для цього кошти буде відпущено Міністерством народної освіти. Відразу ж після придбання необхідної навчальному закладу ділянки землі, почесний попечитель надав Сімферопольській татарській учительській школі право безкоштовного користування «з розстрочкою платежу без усяких відсотків».

І. Муфтій-заде розумів нагальну потребу акумулювання розрізаних зовнішніх джерел фінансування для істотного поліпшення Сімферопольської татарської вчительської школи. На це йому і його однодумцям удалося організувати «передплату» серед заможних кримських татар, які піклувалися про освіту рід-

ного народу, і отримати суму, що становила понад 3000 карбованців.

І. Муфтій-заде вважав, «що для задоволення насущної потреби в освіті для мусульманського 170-тисячного населення Криму є в даний час тільки один урядовий навчальний заклад, більш пристосований до звичаїв і домашньої обстановки мусульман з викладанням мусульманського віровчення і татарської мови, – це Сімферопольська татарська вчительська школа, розрахована тільки на 30 казеннокоштных учнів» [4].

І. Муфтій-заде бачив незручності, пов'язані з незнанням місцевим населенням державної мови, а потреба в цьому тільки прогресувала. Кількість вступників до Сімферопольської татарської вчительської школи щорічно збільшувалася, а місць було явно недостатньо. Перенасиченість у класах мала перерости в небезпечну для здоров'я ситуацію. Саме тому, він бачив і чітко наголошував на тому, що тепер кримсько-татарське населення краю вже «цілком усвідомило необхідність освіти взагалі і вивчення російської мови зокрема, і прагне до нього, так що навіть у даний час у школі навчається 13 учнів більше норми, що звичайно породжує шкідливу для здоров'я і незаконну тісноту, перешкоджаючи подальшому збільшенню бажаючих учитися, число яких зростає» [5].

Крім того, І. Муфтій-заде вважав важливим елементом виховання строге дотримання мусульманської обрядовості, у тому числі й у симбіозі з державними інтересами. Саме тому він підкреслював, що «не маючи окремого приміщення для відправи Богослужінь у високоурочисті дні і свята, для читання Корану, а також ванни для обмивань, що перешкоджає учням виконувати встановлені релігією обряди, змушує багатьох мусульман, особливо духівництво, уникати посилати своїх дітей до школи, сумним результатом чого є відсталість магометанського духівництва в освітньому розвитку» [6].

Взагалі ж І. Муфтій-заде вдалося зібрати серед приватних осіб і органів земського самоврядування Таврійської губернії капітал у розмірі 15000 карбованців. Саме завдяки цьому керівництво Сімферопольської татарської вчительської школи одержало можливість збудувати добротний двоповерховий будинок.

Більше того, І. Муфтій-заде і його однодумці чітко продумали план будівельних робіт, щоб не порушити навчальний процес. Вони розпочалися в травні, а мали бути закінченими в середині вересня. З величезними труднощами будівництво було закінчено в термін. Очевидно, цьому допоміг організаторський талант І. Муфтій-заде.

Проте, керівництво Сімферопольської татарської вчительської школи не змогло вкластися в передбачений кошторис. Дефіцит мав суму в 1300 карбованців. Вони були необхідні для остаточного розрахунку за виконані роботи, а джерела фінансування були вичерпані. У цій важкій і неприсміяній ситуації І. Муфтій-заде виявився на належній висоті почесного попечителя цього навчального закладу. Йому вдалося додатково зібрати необхідну суму. Тільки Євпаторійське земство виділило 300 карбованців, а Сімферопольське – 200.

І. Муфтій-заде прагнув активніше залучити до вирішення даного питання і губернські земські структури. Так, незважаючи на те, що в минулому 1896 р. Таврійським земством була виділена велика сума на будівництво нового корпусу Сімферопольської татарської вчительської школи, саме він на засіданні від 20 січня 1897 р. домігся внесення до кошторису витрат Таврійських губернських земських Зборів на це в сумі 2000 карбованців. Вона також призначалася «для розширення приміщення татарської вчительської школи».

Характерно, що навіть після звільнення І. Муфтій-заде з посади почесного попечителя, його участь у справах Сімферопольської татарської вчительської школи не припинялася. Відомо, що він завжди підтримував питання, пов'язані з пошуком засобів фінансування. Зокрема, саме І. Муфтій-заде в числі однодумців підтримав клопотання інспектора Сімферопольської татарської вчительської школи про допомогу на розширення будинку школи, знаходячи, «що це дуже симпатичне питання» [7].

Ще одним важливим епізодом у просвітницькій діяльності І. Муфтій-заде стала його завзята боротьба за створення, а, головне, збереження і розвиток унікального явища кримськотатарської народної освіти, якими стали мектебе-руштїє. Він стояв біля витоків виникнення цього нового типу навчальних закладів і, займаючи ключову посаду в правлінні «Кримського благодійного товариства в м. Сімферополі для допомоги бідним кримським татарам», прагнув усіляко підтримати нову справу. У тому числі і фінансово. З часу виникнення Сімферопольського мектебе-руштїє вважалося, що головною турботою правління «Кримського благодійного товариства в м. Сімферополі для допомоги бідним кримським татарам», «було утримання» цього «загальноосвітнього училища».

Як відомо, традиційна система кримськотатарської народно-конфесійної освіти складалася з двох частин – мектебе (нижча) і медресе (вища) школа. У результаті реформування, російські мусульмани розглядали ряд медресе як такі навчальні заклади, що могли б у перспективі стати школами середнього рівня. На початку ХХ століття «серед мусульман Криму зародилася думка про необхідність поліпшити становище» як медресе, так і мектебе, – писали представники кримськотатарської інтелігенції і духівництва. Назрівала необхідність створити проміжну ланку типу загальноросійських прогімназій для підготовки до вступу або в конфесіональні медресе, або в державні середні школи. Цю роль повинні були виконати мектебе-руштїє. У той же час статус медресе мав бути підвищений. Ці ідеї цілком поділяв І. Муфтій-заде, який мав великий досвід у розвитку народної освіти, довгий час займаючи посаду почесного попечителя Сімферопольської татарської вчительської школи.

Такі національні навчальні заклади проміжного типу було відкрито в Сімферополі, Карасубазарі, Євпаторії, Бахчисараї і селах Сарайміні біля Керчі (Феодосійський повіт), Дерекой (Ялтинський повіт), Корбекли (Ялтинський повіт). Якщо в Сімферополі, Карасубазарі, Євпаторії і Сарайміні вони називалися «мектебе-руштїє» («школа отроків»), то в Бахчисараї й у Ялтинському повіті вони вже називалися трохи

по-іншому – «мектебе-саніє» («школа другого типу»). І хоч друге визначення, – на думку В.Ю. Ганкевича, – правильніше, однак, закріпилася назва «мектебе-руштїє» [8].

У квітні 1905 року члени правління «Кримського благодійного товариства в м. Сімферополі для допомоги бідним кримським татарам» на чолі з І. Муфтії-заде звернулися до таврійського губернатора В.Ф. Трепова з проханням дозволити спорудження будинку для мектебе-руштїє за поданим планом і кошторисом. Крім цього, вони просили виділити з вакуфних капіталів суму в розмірі 8148 карбованців.

Подану документацію за розпорядженням губернатора було розглянуто і затверджено будівельним відділенням Таврійського губернського Правління. Потім, на вимогу Особливої комісії про вакуфи таврійський губернатор Є.М. Волков 16 червня 1905 року представив відповідну документацію на розгляд Департаменту духовних справ іноземного сповідання Міністерства внутрішніх справ, в якій говорилося про надання коштів на будівництво навчального закладу. Є.М. Волков мотивував це тим, «що будівництво такого училища бажано в інтересах поширення серед кримських татар російської мови та підготовки дітей до вступу в загальні російські навчальні заклади» [9].

Висновки. Необхідно підкреслити, що величезний просвітянський досвід, якого набув І. Муфтії-заде, дуже вплинув на розвиток національної культури кримських татар кінця XIX – початку XX ст. Його організаторський талант і невгамовна енергія сприяли корінним змінам у структурі Сімферопольської татарської вчительської школи. З другого боку, саме він стояв біля джерел створення і розвитку Сімферопольського мектебе-руштїє. І. Муфтії-заде активно боровся за його збереження, розуміючи важливість переходу кримськотатарської системи освіти від конфесійної до національно-світської. Йому вдавалося знаходити джерела для фінансування цих навчальних закладів і спрямовувати їх у потрібне русло. По суті, подвижницька діяльність І. Муфтії-заде сприяла появі національно свідомої кримськотатарської молоді. А його конкретна просвітянська робота істотно змінила систему народної освіти кримськотатарського народу кінця XIX – початку XX ст.

Источники и литература

1. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – С. 85.
2. Ганкевич В.Ю. Очерки истории крымскотатарского народного образования. (реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман в Таврической губернии в XIX – начале XX века). – Симферополь: Таврия, 1998. – С. 86.
3. Аирчинская Р. Муфтий-заде и меценаты // Голос Крыма. – 1997. – 10 января. – № 2.
4. Постановления Евпаторийского XXXI очередного уездного земского Собрания. 28 – 31 октября 1896 г. и журналы заседаний Евпаторийского врачебного Совета за 1895 и 1896 гг. – Евпатория: Тип. М. Мурованского, 1897. – С. 121.
5. Постановления Евпаторийского XXXI очередного уездного земского Собрания. 28 – 31 октября 1896 г. и журналы заседаний Евпаторийского врачебного Совета за 1895 и 1896 гг. – Евпатория: Тип. М. Мурованского, 1897. – С. 121 – 122.
6. Постановления Евпаторийского XXXI очередного уездного земского Собрания. 28 – 31 октября 1896 г. и журналы заседаний Евпаторийского врачебного Совета за 1895 и 1896 гг. – Евпатория: Тип. М. Мурованского, 1897. – С. 122.
7. Постановления Евпаторийского чрезвычайного уездного земского Собрания 30-го апреля 1909 года и XLIV очередного, того же года 25 – 29 сентября с приложением протоколов заседания Евпаторийских уездных врачебного и ветеринарных Советов за 1909 год. – Евпатория: Типография М.Л. Мурованского, 1910. – С. 28 – 29, 139 – 140.
8. Ганкевич В.Ю. Очерки по истории крымскотатарского народного образования (Реформирование этноконфессиональных учебных заведений мусульман Таврической губернии XIX – начала XX вв.). – Симферополь: Таврия, 1998. – С. 124.
9. Кричинский А. Очерки политики Российского царизма на окраинах. Часть вторая: К истории борьбы с просвещением и культурой крымских татар. (С приложением секретных документов). – Баку: Изд-во тюркского культурно-просветительского отдела Азербайджанского Союза п/о «Кооперация», 1920. – С. 59.

Рибак І.В.

ОСОБЛИВОСТІ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В КРИМУ В 30-ТІ РОКИ XX СТОЛІТТЯ: УРОКИ ІСТОРІЇ

Сучасне життя піддає людей надзвичайно складним випробуванням. В результаті духовне прозрівання є неможливим. Цьому навчає нас історія предків, історичні уроки, які набуті ними.

Мета статті полягає у тому, щоб на основі аналізу досвіду взаємовідносин радянських органів влади і православної церкви в Криму в 30-ті роки двадцятого століття визначити особливості, історичні уроки, які належить врахувати співвітчизникам в сучасних умовах життя – умовах духовного відродження.

Актуальність вивчення особливостей релігійної політики 30-х років полягає в тому, що вона є віддзеркаленням тих подій в сучасному житті, так наші співвітчизники в сучасних умовах життя (порівняно з життям тридцятих років) попали в іншу крайність, від якої теж страждають. Наприклад: